

- 1 Антисонарий // Музыкальний енциклопед. словарь.— М.: Сов. энциклопедия, 1990.— С. 35.
- 2 Градуал // Там само.— С. 147.
- 3 Латинские рукописи Библиотеки Академии Наук СССР: Описание рукописей латинского алфавита X—XV вв. / Сост. Киселева Л.И.— Л.: Наука, 1978.— С. 14.
- 4 Chwałewik Ł. Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości, w Ojczyźnie i d'le obczyźnie, w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone.— Warszawa; Krakow: Wydaw-wo Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1926—1927.— T. 2.— S. 547.
- 5 IP НБУВ, ф. 285, № 516, С. 20—21.
- 6 Bersohn M. O iluminowanych rękopisach polskich.— Warszawa; Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900.— S. 69, 85.
- 7 Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna i znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jak i obecne istniających w krajach dawną Polskę składających...— Krakow: Anezyk, 1875.— S. 46.
- 8 Derej Błazej / Słownik pracowników książki polskiej.— Warszawa — Łodz, 1972.— S. 169.
- 9 Illuminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książki — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
- 10 Derej Błazej / Słownik pracowników książki polskiej.— Warszawa — Łodz, 1972.— S. 169.
- 11 Bersohn M. O iluminowanych rękopisach polskich.— Warszawa; Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900.— S. 69, 85.
- 12 Illuminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książki — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
- 13 Bersohn M. O iluminowanych rękopisach polskich.— С. 81—85.
- 14 Illuminatorstwo // Encyklopedia wiedzy i książki — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 939.
- 15 Derej Błazej / Słownik pracowników książki polskiej.— Warszawa — Łodz, 1972.— S. 169.
- 16 Zbiory rękopisow w bibliotekach i muzeach w Polsce. // Oprac. D. Kamolowa, K. Muszyńska.— W-wa: Biblioteka Narodowa, 1988.— S. 146—147.
- 17 Derej Błazej / Słownik pracowników książki polskiej.— Warszawa — Łodz, 1972.— S. 169.
- 18 Derej Błazej // Encyklopedia wiedzy i książki — Wrocław — Warszawa — Krakow, 1971.— Kol. 514.
- 19 Про інші рукописи з фонду реформатів у IP НБУВ див: Булатова С.О. Архів реформатів руської провінції (Provincia Russia) // Рукописна та книжкова спадщина України.— К., 1994.— Вип. 2.— С. 136—141.
- 20 Щодо інших рукописів з Луцького колегіуму тринітаріїв див. детальніше у ст. автора: Міщук С.М. Рукописні конфесійні пам'ятки XVII—XIX ст. Волинського державного крайознавчого музею в Житомирі кін. XIX — поч. XX ст.: короткий огляд матеріалів з фондів Інституту рукопису НБУВ.— К., 2001.
- 21 IP НБУВ, Інвентарна книга ф. I, №1668—5154, арк. 184 зв.
- 22 Архів IP НБУВ, оп. 1, спр. 45, арк. 93—102.
- 23 Там само.
- 24 Архів IP НБУВ, оп. 1, спр. 43, арк. 70.
- 25 Там само, арк. 70.
- 26 Там само, арк. 71.
- 27 Там само, спр. 44, арк. 41—67 зв.
- 28 Арх. IP НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 40.
- 29 Там само., арк. 41—67 зв.

Валерій Старков

ЛИСТИ МИТРОФАНА ДИКЕРЕВА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ФОНДІВ ЦДІА УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Повноцінний розвиток національної науки важко уявити за відсутності опублікованого корпусу творчої спадщини найвидатніших учених-мислителів. В цьому контексті творча спадщина Михайла Грушевського займає провідне місце.

Фонд №1235 ЦДІА України у м. Києві вміщує 610 справ з листуванням вченого, які складають 3/4 всього обсягу документів історика¹. Нашу увагу привернула епістолярна спадщина М.С. Грушевського в частині його листування як з визначними етнографами, так і з етнографами-аматорами, краєзнавцями, народними майстрами, колекціонерами старожитностей. У фонді зберігаються листи до М. Гру-

шевського таких визначних етнографів, як Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Катерина Грушевська, Марко Грушевський, Митрофан Дикарів, Раймунд Кайндль, Філарет Колесса, Василь Кравченко, Зенон Кузеля, Андрій Лобода, Любор Нідерле, Микола Сумцов, Володимир Шухевич, Володимир Ястребов. Окрім того, у фонді відклалися листи від багатьох кореспондентів, які містять різноманітну етнографічну інформацію з різних куточків України: Валеріана Боржковського з Вінниччини, Андрія Веретельника з Галичини, Григорія Веселого та Сергія Іванницького з Поділля, П. Петрушевського з Наддніпрянщини, Гядора Стринського з Закарпаття та ін.

Не зупиняючись докладно на постаті Митрофана Дикарева², зазначимо, що він був знаним у 90-х роках XIX ст. українським етнографом і фольклористом, друкувався у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, «Київської Старині», «Етнографическом Обозреніи», листувався з визначними діячами науки і культури того часу — Михайлом Грушевським, Борисом Грінченком, Федором Вовком, Олександром Кониським та багатьма іншими.

Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського³ відображають насамперед науково-громадську діяльність його в зазначений період, і водночас висвітлюють постать респондента як одного з керівників Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Листування розпочалося з ініціативи М. Дикарева у травні 1894 р., коли він привітав М. Грушевського з отриманням кафедри і передав йому свої праці⁴. Згодом обмін науковими виданнями між ними тривав протягом всього періоду листування. Вже в другому своєму листі від 16 червня 1894 р. М. Дикарів «складає щиру подяку» за отриману від М. Грушевського його книгу⁵. Надалі М. Дикарів регулярно отримував від НТШ як праці Товариства, так і ті видання, які він просив допомогти отримати. Характерним прикладом цього є повідомлення у трьох листах поспіль на початку 1897 р. У листі від 5 січня він повідомляє, що із засланих грошей частину передає НТШ, а на решту прохає заслати йому томи російсько-українського словника Уманця. 2 лютого М. Дикарів пише М. Грушевському: «Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замість т[ому] III [«Словаря...»], будьте ласкаві, зашліть мені Байдину [«Одісею»], обидві частини, а решту передайте до Вашого Товариства. [«Записки...»] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю»⁶. А вже 23 березня він дякує за прислані видання НТШ: «Т[ом] XIV «Записок», спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«Етнографічним Збірником»]

В свою чергу Митрофан Дикарів, незважаючи на постійні матеріальні нестатки, збирав і надсилав до Львова літературу та матеріали, що стосувались передусім Вороніжчини та Кубані, з якими він був добре обізнаний. Так, в листі від 16 липня 1896 р. він зазначає: «Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошеві обставини не міг їх туди заслати: чи не були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними є такі книжки, що нігде не можна придба-

ти, наприклад: «Вороніжскіе Петровскіе акты», «Гісторичні матеріали г[орода] Острогжська» Вейнберга, «Кресьянское хозяйство в Острогжском уезде» — книга двічі премована (золотою великою медалею Географічного Товариства і 500 руб[лями] від Санкт-Петербурзького Комітета о сільських товариствах). Коли згодиться, я Вам зашлю сі книжки»⁸.

Митрофан Дикарів постійно переймався долею своєї наукової спадщини та архіву. В листі від 31 липня 1895 р. він звертається до М. Грушевського з проханням бути своїм душеприказчиком, здійснюючи свій давній намір залишити її Науковому товариству ім. Шевченка⁹. Згодом він неодноразово повертався до цього питання. В листі від 5 січня 1897 р. він пише «З відписуванням своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський «корчій», від котрого на мене напала якась млявість, апатія»¹⁰. Передача архіву М. Дикарева до НТШ була здійснена невдовзі після його смерті. Лише завдяки цьому, на нашу думку, значна його частина була збережена від забуття, а праці, які він підготував до друку, побачили світ посмертно завдяки зусиллям, передусім, І. Франка та В. Гнатюка. Автор має наміри повернутися згодом до питання передачі до НТШ та долі архіву Митрофана Дикарева.

Про існування листів-відповідей Михайла Грушевського Митрофану Дикареву говорять прямі й непрямі згадки в листах останнього: «Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку, листа також» (лист від 16 червня 1894 р.); «На ваше питання проти відбітків, я й сам не знаю, що Вам одповісти...» (лист від 16 червня 1896 р.); «Т[ом] XIV «Записок», спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«Етнографічним Збірником»]» (лист від 23 березня 1897 р.); «Вашу відповідь на мій пильний запит я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів» (лист від 11 червня 1897 р.); «На лист з 7 (19) VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті приїхати на археологічний з'їзд до Києву» (лист від 26 червня 1899 р.)¹¹ тощо. На нашу думку, М. Грушевський відповідав листом майже на кожну кореспонденцію М. Дикарева, але нами ці листи поки що не віднайдені. Свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив після його смерті до НТШ у Львові, був розпоршений і його частини згодом потрапили до різних архівів і в самому архіві НТШ не залишилось його слідів¹². Листи

Олександра Кониського до Митрофана Дикарева виявились у фонді О. Кониського в архіві Інституту літератури НАН України¹³, листи Бориса Грінченка до нього — у фонді Б. Грінченка в Інституті рукопису НБУВ¹⁴, деякі інші листи — у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М.Т. Рильського НАН України¹⁵ тощо. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М. Дикарева, наприклад, відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені й підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894–1896 рр.), хоча в листах М. Дикарева до нього¹⁶, згадуються набагато більше листів до М. Дикарева, написаних Ф. Вовком у 1894–1899 рр.). Не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева. Володимир Гнатюк відверто писав 1918 року в передмові до матеріалів зібраних М. Дикаревим про те, що під час військових дій Першої світової війни частина фондів етнографічної комісії НТШ загинула¹⁷.

Коло питань, які обговорюються в листах М. Дикарева до М. Грушевського, широкі: друкування та редагування праць М. Дикарева у виданнях НТШ, внутрішнє життя української громади Катеринодара, наукові й методичні питання українознавства, питання українського правопису, стосунки з іншими вченими та збирачами фольклорно-етнографічних відомостей, бібліографічні та археографічні новини з Вороніжчини та Кубанщини, фольклорно-етнографічні відомості з цих порубіжних регіонів українського етнічного масиву, особисте життя М. Дикарева тощо.

Як відомо, за життя М. Дикарів видрукував у виданнях НТШ кілька своїх праць: «Різдвяні святки в станиці Павлівській Сіського oddілу на Чорноморії», «Чорноморські народні казки й анекдоти», «Народна гутірка з поводу коронації 1896 р.», причому ці праці відкривали відповідні збірники¹⁸. Вже по смертю вийшли друком «Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді» (1900 р.), «Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології» (1903 р.), «Народний календар Валуйського повіту у Вороніжчині» (1905 р.)¹⁹ та ін. Підготовлена Володимиром Гнатюком праця «Збірки сільської молодіжні на Україні. З паперів М. Дикарева» вийшла друком 1918 р.²⁰

Митрофан Дикарів дуже прискіпливо готував свої праці до друку і так само ставився до друкарських та інших помилок у текстах, про що негайно повідомляв видавців. До того ж

поряд з виправленнями він постійно надсилав доповнення і додатки до своїх праць. Про це йдеться майже в кожному листі. Так, в листі від 5 березня 1896 р. він узгоджує з М. Грушевським заголовок і порядок розміщення казок у праці «Чорноморські народні казки й анекдоти» і зміни, які треба внести в зв'язку з цим до покажчика: «Проти Вашого заголовку і порядку казок я нічого не маю. До сього порядку я примушений тим, що №№, поміщені на кінці, я здобув уже тоді, як мій рукопис був уже готовий і покажчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити інший порядок, разом припаде перероблювати і покажчик. А в тім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на різних сторонах, <...ерішнього> покажчика сього не можна бачити»²¹.

У листах М. Дикарева відображені його значні зусилля з організації мережі інформаторів етнографічних відомостей. Іноді тільки за допомогою цих листів можна отримати відомості про збирачів етнографічного матеріалу і перлин народної творчості та ідентифікувати їх внесок до фольклорно-етнографічної спадщини. Відомості для праці М. Дикарева «Різдвяні святки в станиці Павлівській Сіського oddілу на Чорноморії» вистачив йому О.Ю. Півень, якого він заохочував матеріально, про що повідомляв в листі від 3 березня 1896 р.: «Перед роковинами Т.Г. Шевченка я поладнав з О.Ю. Півнем що до вистачання мені етнографічного матеріалу. [...] ...Його відомості захоплять, остільки можливо, чорноморське жите з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святків у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збирання чорноморського етнографічного матеріалу стоїть у мене на певнім ґрунті»²². Матеріали про збирача етнографічних відомостей, — Павла Тарасевського, — із зразками його творчості М. Дикарів подав до редакції «Памятной книжки Воронежской губернии» на 1896 рік, але з невідомих причин вони були зняті з друку (лист від 16 липня 1896 р.). Про іншого, за виразом М. Дикарева, «етнографічного дописувателя» Антона Аятоновича Суботу, селянина зі слободи Попасної Богучарського повіту з Вороніжчини, він повідомляв НТШ у листі від 4 серпня 1897 р. і надіслав його фотографічний портрет. У тому ж листі він повідомив, що має намір подати відомості про своїх найменших

інформаторів: «До матеріалів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких филозофів (4-х і 2-х годів) і зразки дитячого писання і малювання»²³. Кореспондентська мережа М. Дикарева виявилась настільки міцною, що вона працювала певний час і після його смерті. У відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд В. Гнатюка) знаходяться матеріали, отримані від згаданих кореспондентів після 1899 р., зокрема: «Етнографический календарь». Етнографічні нотатки. Записи А. Суботи з Вороніжчини. 1900–1901 рр. (од. зб. 155, 84 арк.); «Етнографические сведения...» Етнографічні матеріали (Збірка без початку). Розповіді, оповідання. Зібрано Т. Суботіним. 1903 р. (од. зб. 173, 16 арк.); Тарасевський П.К. «Етнографічний збірник П.К. Тарасевського (Зшити XII–XXV). 1903–1912 рр. (од. зб. 249–261, 504 арк.)»²⁴.

В листах М. Дикарева приділено значну увагу ігровій культурі української людності. В листі від 5 березня 1896 р. він повідомляв М. Грушевського, що його кореспондент «О.Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих ігор чорноморських і «обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинського і П.В. Іванова з Кулянського повіту»²⁵. Дитячі ігри та розваги поряд з іншими сторонами дитячого життя (фольклор, психологія тощо) постійно були в колі зацікавлених М. Дикарева, про що він пише в листі від 4 серпня 1897 р.: «Про той рік, я готую відомості про дитяче життя фізичне і духове. Матеріал, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостається лиш написати де-що про вагу сього матеріалу. Новою буде в матеріалах дитяча психологія»²⁶.

На цей час дослідження народної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг в загальних етнографічних працях О. Терещенка²⁷, М. Маркевича²⁸, П. Чубинського²⁹, В. Іванова³⁰ та ін., їм були присвячені і спеціальні дослідження С. Ісасвича (з передмовою В. Горленка)³¹, П. Іванова (з передмовою М. Сумцова)³² та ін. Саме про праці Павла Чубинського та Петра Іванова згадав Митрофан Дикарів. Про це ж він повідомляє і Федора Вовка до Парижа в листі від 14 серпня 1896 р.: «Навесні я обернувся з запитом до Суботи (іншого кореспондента М. Дикарева — В.С.), і він відписав мені, що радніший продовжувати вистачання матеріалів, аби тільки я заслав йому програму Янчукову»³³. Але як усі примірники Янчукової програми розійшлися навіть у Москві, а

примушений був з свого примірника виписати йому частину питань про народне акушерство, родини, христини, додавши чимало своїх питань з дитячих забавок, ігор, виховування дитини з фізичного і духовного боку. Таку ж програму я заслав до хут[ора] Курчанського Єйського oddілу другому своєму кореспондентові Александрові Півневі, котрий поступивсь дати опис дитячих ігор, далеко докладніший, ніж у П.В. Іванова, з Кулянського повіту. Через свою жінку Півень сподівається дати відомості і з народного акушерства»³⁴. Враховуючи те, що описи Павла Чубинського та Петра Іванова дуже змістовні та об'ємні, можна вважати, що О. Півень, збирацько-етнографічні якості якого високо цінував М. Дикарів, зібрав і надав останньому обіцяне, доля якого нині невідома. Зазначимо, що серед відомостей про різдвяні святки у станиці Павлівській на Чорномор'ї, які О. Півень надав М. Дикареву, були докладні описи ігор дорослих і дітей. Це — «у свинки», «у пурки», «у сніжки», «у боротьбу», катання на санках, крижинах, «кошиках» (лижах), різних гойдалках тощо»³⁵.

Таким чином, у статті розглянуті тільки деякі з багатьох аспектів історико-етнографічної спадщини України, висвітлених в листах Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві, зокрема питання ігрової культури українців. Не зупиняючись докладно на інших аспектах, зазначимо, що автором підготовлений до друку повний корпус текстів цих листів, окремі частини якого тут використані.

¹ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик по фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упорядник Ігор Гирич. — К.: ІУАД НАН України, 1996. — С. 5.

² Старков Валерій. Митрофан Дикарів — поспреднації // Березина. — 1999. — Ч. 4. — С. 5–11; Його ж. «Золоті зерна наукового пізнання» (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам'ять століть. — 2000. — №1. — С. 14–19; Митрофан Дикарів. Історіографія життя і творчості // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці: Місто, 2000. — С. 50.

³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 1–93 (32 листи. — 1894–1899 рр.); спр. 303, арк. 351–352 (1 лист 1895 р.).

⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 1–3.

⁵ Там само, арк. 4. Авторські скорочення розкриваються в квадратних дужках [], скорочення в ци-

татах трьома крапками в таких же дужках [...], непрочитані слова позначаються трьома крапками в лаганих дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у лаганих дужках < >. Дати подані, як в листах М. Дикарева, — за старим стилем.

- ⁶ Там само, арк. 52.
⁷ Там само, арк. 54.
⁸ Там само, арк. 39–40.
⁹ Там само, арк. 9.
¹⁰ Там само, арк. 45.
¹¹ Там само, арк. 4, 34, 54, 55, 89.
¹² Уснеповідомлення д. і. н., професора Володимира Потульницького. Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.
¹³ Архів Інституту літератури НАН України, ф. 77, спр. 247–271.
¹⁴ Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 3, спр. 40730–40742 — листи Б. Грінченка 1896–1899 рр.; ф. 3, спр. 36845–36872 — листи М. Дикарева 1892–1899 рр.).
¹⁵ Листи до М. Дикарева від Г. Яковлева, І. Кобзаря, І. Попова, І. Давидова, Д. Іваненка, В. Смикова, К. Філатова (спр. 1, арк. 33, 1888–1898 рр.), Ю. Сизова (спр. 4, арк. 19, 1893–1894 рр.), його постійних кореспондентів, постачальників фольклорно-етнографічних відомостей — П. Тарасевського (спр. 2, 3, 8, арк. 84, 1892–1898 рр.), П. Півня (спр. 6, арк. 9, 1895–1897 рр.) та А. Суботи (спр. 7, арк. 14, 1896–1898 рр.).
¹⁶ *Старков Валерій*. Митрофан Дикарів — повпред нації. Листи М. Дикарева до Ф. К. Вовка // *Берегиня*. — 1999. — Ч. 4. — С. 5–19 (опубліковані перший та останній з відомих листів М. Дикарева до Ф. Вовка). *Він же*. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // *Пам'ять століть*. — 2000. — №1. — С. 20–52 (опубліковані 23 листи М. Дикарева до Ф. Вовка).
¹⁷ *Г[натюк] В[олодимир]*. Збірки сільської молодіжні на Україні. З паперів М. Дикарева // *Матеріали до української етнології* / Вступна стаття та підготовка до друку В. Гнатюка. — Т. 18. — Львів, 1918. — С. 171.
¹⁸ *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Сіського одділу на Чорномор'ї // *Етнографічний Збірник*. — Т. 1. — 1895. — С. 1–24; *Він же*. Чорноморські народні казки й анекдоти // *Там само*. — Т. 2. — 1896. — С. 1–50; *Він же*. Народна гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // *Там само*. — Т. 5. — 1898. — С. 1–24.
¹⁹ *Він же*. Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулиць, вечериці, досвідки і складки) // *Матеріали до української етнології* / Вступна стаття та підготовка до друку В. Гнатюка. — Т. 18. — Львів, 1918. — С. 171.

- ко-руської етнології. — Т. 3. — 1900. — С. 1–15; Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології // *Збірник Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка*. — Т. 6. — Львів, 1903. — С. 1–258 (Сюди увійшли такі незакінчені праці М. Дикарева: «Знадоби до української народньої ботаніки», «Дещо про вербу яко символ в українській пісні», «Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками», «Великий бог Микола», «Мітологічні уривки», «Пояснення до колядок», «Уривки з греко-славянської мітології»; *Він же*. Народний календар Валудьського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // *Матеріали до українсько-руської етнології*. — Т. 6. — Львів, 1905. — С. 114–204. Дяв.: *Старков Валерій*. Перелік основних праць Митрофана Дикарева // *Пам'ять століть*. — 2000. — №1. — С. 52–53.
²⁰ Збірки сільської молодіжні на Україні. З паперів М. Дикарева... — С. 170–275.
²¹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 14–15.
²² Там само, арк. 12.
²³ Там само, арк. 59.
²⁴ *Старков В.А.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // *Архіви України*. — 2001. — №3. — С. 91.
²⁵ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 449, арк. 15.
²⁶ Там само, арк. 59.
²⁷ *Тереженко А.* Быт русского народа. — СПб., 1848. — Ч. 4.
²⁸ *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссии. — К., 1860.
²⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. — Т. 3. — СПб., 1873; Т. 4. — СПб., 1877.
³⁰ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. — Т. I. — Харьков, 1898.
³¹ *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // *Киевская старина*. — 1887. — №6–7. — С. 451–486.
³² *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Куляском уезде. — Харьков, 1889.
³³ Мається на увазі «Програма для збирання етнографічних свідчень, составленная при Етнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» (М., 1887. — 147 с.), серед укладачів якої був Микола Янчук (1859–1921), український, білоруський та російський фольклорист, етнограф та письменник, редактор «Етнографического обозрения» у 1889–1916 рр.
³⁴ *Старков Валерій*. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка... — С. 33.
³⁵ *Дикарів М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській... — С. 9–10.